

JADIDLAR - MILLIY UYG‘ONISH VA TARAQQIYOT YO‘LIDA

Ismonjonov Iqboljon

Namangan Davlat pedagogika institut
Pedagogika fakulteti Pedagogika yo‘nalishi
Ped-BU-26-guruh talabasi
Ilmiy rahbar: Mominova Adiba

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23279865>

Annotatsiya: Mazkur maqolada jadidchilik harakatining milliy uyg‘onish va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni yoritiladi. Jadidlarning ta’lim, ma’rifat, matbuot, adabiyot va milliy ongni rivojlantirish borasidagi faoliyati tahlil qilinadi. Shuningdek, ularning ilm va ma’rifatga asoslangan g‘oyalarining bugungi kundagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, milliy uyg‘onish, ma’rifatparvarlik, taraqqiyot, Turkiston, yangi usul maktablari, milliy ong, matbuot, ta’lim, Behbudiy, Avloniy, Fitrat, Munavvarqori.

Аннотация: В данной статье освещается роль движения джадидов в национальном возрождении и социальном развитии. Анализируется деятельность джадидов в развитии образования, просвещения, прессы, литературы и национального самосознания. Также раскрывается значение их идей, основанных на науке и просвещении, сегодня.

Ключевые слова: джадидизм, национальное возрождение, просвещение, развитие, Туркестан, школы нового метода, национальное самосознание, пресса, образование, Бехбудий, Авлоний, Фитрат, Мунавваркори.

Abstract: This article highlights the role of the Jadid movement in national awakening and societal progress. It analyzes the activities of the Jadids in the fields of education, enlightenment, the press, literature, and the development of national consciousness. Furthermore, it explores the contemporary significance of their ideas, which were grounded in knowledge and enlightenment.

Keywords: Jadidism, national awakening, enlightenment, progress, Turkestan, new-method schools, national consciousness, press, education, Behbudi, Avloni, Fitrat, Munavvarqori.

KIRISH

Har bir xalqning tarixida uning kelajak yo‘lini belgilab bergan, jamiyat tafakkurida burilish yasagan davrlar bo‘ladi. Turkiston tarixida XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi davr ana shunday murakkab va muhim bosqichlardan biridir. Bu davrda ijtimoiy-siyosiy hayotdagi cheklovlar, ta’limdagi eskilik, iqtisodiy qiyinchiliklar va mustamlakachilik sharoiti xalqning taraqqiyot imkoniyatlariga jiddiy ta’sir ko‘rsatgan edi. Ana shunday sharoitda jamiyat hayotini o‘zgartirish zaruratini chuqur his qilgan ziyolilar maydonga chiqdi⁶. Ular xalqni kuch ishlatish orqali emas, avvalo ilm, ma’rifat va ongni o‘zgartirish orqali taraqqiyot sari yetaklash mumkinligini angladilar. Jadidchilik dastlab yangi usuldagi ta’limni joriy etish bilan bog‘liq ma’rifiy harakat sifatida namoyon bo‘lgan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan uning mazmuni ancha kengaydi. Jadidlar maktab ochish, darslik yaratish, gazeta va jurnallar nashr etish, teatr asarlari yozish, xalq orasida ilm-fan

⁶ Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoiylilik. - Toshkent: Ma’naviyat, 2002. - 400 b.

va madaniyatni targ‘ib qilish orqali jamiyatni yangilashga intildilar. Ularning nazarida millatning kelajagi, eng avvalo, uning savodxonligi, dunyoqarashi va o‘zligini anglashi bilan bog‘liq edi. Jadidlarning tarixiy xizmatini faqat ayrim maktab yoki nashrlarning tashkil etilishi bilan o‘lchash to‘g‘ri bo‘lmaydi. Ular jamiyatning fikrlash tarziga ta’sir ko‘rsatishga harakat qildilar. “Millat qanday qilib taraqqiy etadi?” degan savol jadidlar faoliyatining markazida turdi. Shu ma’noda jadidchilik harakati milliy uyg‘onishning muhim omillaridan biriga aylandi. Mazkur maqolaning maqsadi jadidchilik harakatining shakllanish shart-sharoitlari, asosiy g‘oyalari va milliy taraqqiyotga qo‘shgan hissasini tahlil qilish hamda jadidlar merosining bugungi jamiyat uchun ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Jadidchilik harakatining vujudga kelishi va milliy uyg‘onish zarurati

Jadidchilik harakatining paydo bo‘lishini o‘sha davrdagi ijtimoiy sharoitdan ajratib tasavvur qilish qiyin. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib Turkiston hududida siyosiy va ijtimoiy hayotda jiddiy o‘zgarishlar yuz berdi. Mahalliy aholining dunyodagi ilmiy-texnik taraqqiyotdan ortda qolishi, ta’lim tizimining zamon talablariga to‘liq javob bermasligi va ijtimoiy hayotdagi eskicha qarashlarning kuchliligi taraqqiyparvar ziyolilarni tashvishga soldi. Jadidlar ana shu muammolarni ko‘rib, millatning zaifligi faqat tashqi omillar bilan emas, balki ichki muammolar bilan ham bog‘liq ekanini angladilar. Ularning fikricha, xalq o‘z kelajagini o‘zgartirish uchun avvalo bilimga ega bo‘lishi, dunyoda ro‘y berayotgan yangiliklardan xabardor bo‘lishi va o‘z imkoniyatlarini anglab yetishi kerak edi. Shu sababli jadidchilikning dastlabki bosqichida maktab va ta’lim masalasi alohida o‘rin egalladi. Jadidchilik g‘oyalarining shakllanishida Ismoil G‘aspirali faoliyati ham muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Uning yangi usulda ta’lim berish, turkiy xalqlar o‘rtasida ma’rifatni keng yoyish haqidagi qarashlari Turkiston ziyolilariga ham ta’sir ko‘rsatdi. Keyinchalik bu g‘oyalar mahalliy sharoitga moslashib, o‘ziga xos mazmun kasb etdi. Turkiston jadidlari uchun milliy uyg‘onish faqat milliy his-tuyg‘ularni kuchaytirish emas edi. Ular milliy uyg‘onishni ilm, ta’lim, axloq, iqtisodiy faollik, madaniyat va ijtimoiy mas’uliyat bilan bog‘ladilar. Ya’ni millatni uyg‘otish uchun avvalo insonni uyg‘otish kerak, degan mazmun ularning qarashlarida yaqqol namoyon bo‘ldi⁷. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Is’hoqxon Ibrat kabi ziyolilar bu jarayonda faol ishtirok etdilar. Ularning faoliyatida turli yo‘nalishlar mavjud bo‘lsa-da, umumiy maqsad bitta edi: xalqni ilm-ma’rifat orqali taraqqiyotga olib chiqish. Jadidchilikning ahamiyati shundaki, u xalq hayotidagi muammolarni faqat tanqid qilish bilan cheklanib qolmadi. Jadidlar amaliy faoliyatga o‘tdilar. Maktablar ochdilar, darsliklar yaratdilar, gazeta va jurnallar nashr qildilar, teatr tomoshalari tashkil etdilar. Shu jihatdan jadidchilikni milliy ongning amaliy harakatga aylanish jarayoni sifatida ham baholash mumkin.

Jadidlarning ta’lim va ma’rifat orqali jamiyatni yangilash g‘oyasi

Jadidlar nazarida ta’lim jamiyatni o‘zgartirishning eng kuchli vositalaridan biri edi. Ular eski ta’lim tizimining ayrim jihatlarini tanqid qilib, bolaga faqat diniy bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, uni hayot uchun zarur bo‘lgan zamonaviy fanlarga ham o‘rgatish kerakligini ilgari surdilar. Yangi usul maktablarida o‘qish va yozishni tezroq o‘rgatishga imkon beradigan metodlardan foydalanish, geografiya, tarix, hisob, tabiiy fanlar kabi fanlarni o‘qitish masalasiga e’tibor qaratildi. Bu maktablarning asosiy yangiligi shunchaki yangi darslik yoki yangi o‘qitish

⁷ Alimova D. Jadidchilik fenomeni. - Toshkent: Akademnashr, 2022. - 272 b.

usulida emas, balki ta’limning maqsadini kengroq tushunishda edi. Bola kelajakda jamiyatning faol a’zosiga aylanishi, mustaqil fikrlashi va o’z hayotini ongli ravishda qurishi kerak edi. Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlarida ham ta’lim va tarbiya bir-biridan ajralmas tushunchalar sifatida ko’riladi. Uning asarlarida ilmiy, odobli, vatanparvar va jamiyat oldidagi mas’uliyatini his qiladigan insonni tarbiyalash g’oyasi ustuvor o’rin egallaydi. Bu qarashlar jadid pedagogikasining insonparvarlik mohiyatini ko’rsatadi⁸. Behbudiy esa maktab masalasini millat kelajagi bilan bog’lagan ma’rifatparvarlardan biri edi. U o’z faoliyatida ta’lim, matbuot va madaniyatni bir-biridan ajratmagan. Chunki uning fikricha, maktabda berilgan bilim jamiyatdagi umumiy ma’rifiy muhit bilan qo’llab-quvvatlanmasa, kutilgan natijaga erishish qiyin. Jadidlarning ta’limga bo’lgan munosabatida yana bir muhim jihat ko’zga tashlanadi. Ular bilimni faqat shaxsiy manfaat uchun kerak bo’lgan vosita sifatida emas, balki millat va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan kuch sifatida tushundilar. Shuning uchun ular yoshlar tarbiyasiga katta ahamiyat berdilar. Bugungi nuqtayi nazardan qaraganda, jadidlarning ta’lim haqidagi qarashlarida zamonaviy pedagogikaning ayrim muhim tamoyillarini ko’rish mumkin. Mustaqil fikrlash, amaliy bilimga ega bo’lish, dunyoqarashni kengaytirish, ona tilini qadrlash va shu bilan birga boshqa tillarni o’rganish kabi masalalar jadidlar faoliyatida o’z aksini topgan. Demak, jadidlar uchun maktab oddiy bilim beradigan maskan emas, balki millat kelajagini tayyorlaydigan muhit edi. Ularning ta’lim islohoti haqidagi qarashlari keyinchalik milliy pedagogik tafakkurning rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko’rsatdi.

Jadidlarning matbuot, adabiyot va madaniyat taraqqiyotidagi o’rni

Jadidlarning milliy uyg’onish yo’lidagi faoliyatini matbuot va adabiyotsiz tasavvur qilish mumkin emas. Ular xalqning dunyoqarashini o’zgartirish uchun maktabning o’zi yetarli emasligini yaxshi anglaganlar. Shu sababli gazeta va jurnallar orqali keng jamoatchilikka murojaat qilishga intildilar. Matbuot jadidlar uchun o’z davrining muammolarini muhokama qilish, xalqni yangiliklardan xabardor etish va ijtimoiy fikrni shakllantirish vositasiga aylandi. Mahmudxo’ja Behbudiyning “Samarqand” gazetasi va “Oyina” jurnali kabi nashrlari milliy va ijtimoiy masalalarni muhokama qilish uchun muhim maydon yaratdi. Ushbu nashrlarda ta’lim, madaniyat, axloq, til, milliy o’zlik, jamiyatning kelajagi kabi masalalarga e’tibor qaratildi. Jadid adabiyoti ham o’ziga xos xususiyatga ega edi. Adabiyot faqat estetik zavq beruvchi vosita sifatida emas, balki xalqni o’ylashga undaydigan kuch sifatida qaraldi⁹. Jadid adiblari asarlarida jaholat, savodsizlik, ijtimoiy befarqlik va eskicha qarashlarning salbiy oqibatlari ko’rsatildi. Teatr san’ati ham jadidlar faoliyatida alohida o’rin tutdi. Behbudiyning “Padarkush” asari bunga yaqqol misol bo’la oladi. Teatr orqali savodsizlik va tarbiyasizlikning oqibatlari xalq ommasiga sodda va ta’sirchan shaklda yetkazildi. Bu esa jadidlarning ma’rifatni faqat maktab yoki kitob doirasida emas, balki jamiyatning turli qatlamlariga yetkazishga intilganini ko’rsatadi. Fitrat ijodida ham milliy o’zlik, ma’rifat, jamiyatni yangilash va taraqqiyot masalalari muhim o’rin egallaydi. Uning asarlarida insonning fikriy erkinligi, ilmga intilishi va millat kelajagi haqida jiddiy mulohazalar uchraydi. Jadidlarning matbuot va adabiyotdagi faoliyati natijasida xalq orasida ijtimoiy fikrning yangi shakli yuzaga kela boshladi. Odamlar o’z jamiyatidagi muammolarga boshqacha nazar bilan qarashga, “nima uchun bunday?” degan savolni berishga o’rgana boshladilar. Aslida milliy

⁸ Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. - Toshkent: O’qituvchi, 1992. - 160 b.

⁹ Behbudiy M. Tanlangan asarlar. - Toshkent: Ma’naviyat, 1999. - 280 b.

uyg‘onishning muhim belgilaridan biri ham shunday savollarning paydo bo‘lishidir. Shu jihatdan jadidlarning matbuot, adabiyot va san’atdagi faoliyati milliy ongni shakllantirish jarayonining muhim qismi bo‘ldi. Ularning qoldirgan merosi bugungi o‘zbek adabiyoti, jurnalistikasi va pedagogik tafakkurining tarixiy ildizlarini tushinishda muhim manba hisoblanadi¹⁰.

Jadidlar merosi va uning zamonaviy taraqqiyot uchun ahamiyati

Jadidlar faoliyati tarixning ma’lum bir davri bilan cheklangan hodisa bo‘lib qolmadi. Ularning ilm, ma’rifat, milliy o‘zlik va taraqqiyot haqidagi qarashlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Chunki jamiyat taraqqiyotining asosiy omillari - bilim, ta’lim, mas’uliyat, yangilikka intilish va mustaqil fikrlash - har qanday davr uchun muhimdir. Jadidlar merosining bugungi kun uchun eng muhim jihatlaridan biri ta’limga bo‘lgan munosabatdir. Ular o‘z davrida mavjud sharoit imkoniyatlaridan foydalanib, yosh avlodni zamonaviy bilimlarga ega qilishga intildilar. Bugungi tez o‘zgarayotgan dunyoda esa bu masala yanada dolzarb bo‘lib bormoqda. Zamonaviy yosh nafaqat bilim olishi, balki olingan bilimni tahlil qila olishi, yangilik yaratishga intilishi va jamiyat oldidagi mas’uliyatini anglashi zarur. Jadidlarning milliy o‘zlik haqidagi qarashlari ham alohida ahamiyatga ega. Ular milliylikni taraqqiyotga qarama-qarshi qo‘ymadilar. Aksincha, o‘z tarixini, tilini, madaniyatini va ma’naviy merosini yaxshi bilgan xalqgina zamonaviy taraqqiyot yo‘lida mustahkam qadam tashlay olishini angladilar. Shu sababli ular bir vaqtning o‘zida ham milliy qadriyatlarni asrash, ham dunyodagi ilg‘or tajribalarni o‘rganish tarafdori bo‘ldilar. Jadidlarning merosi yoshlar tarbiyasi uchun ham katta ahamiyatga ega. Ularning hayoti shuni ko‘rsatadiki, jamiyatdagi o‘zgarishlarni kutib o‘tirishdan ko‘ra, uning rivojiga o‘z hissasini qo‘shish muhimroqdir. Jadidlar maktab ochdilar, kitob yozdilar, gazeta chiqardilar, teatr tashkil etdilar. Ya’ni ular o‘z g‘oyalarini amaliy faoliyat bilan mustahkamlashga harakat qildilar. Bugungi O‘zbekistonda jadidlar merosini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishning ortib borayotgani ham bejiz emas. Ularning ilm-ma’rifat, vatanparvarlik, milliy o‘zlik va taraqqiyot haqidagi qarashlari tarixiy xotirani mustahkamlash bilan birga, yosh avlodni faol va mas’uliyatli bo‘lishga undaydi.

XULOSA

Jadidchilik Turkiston tarixidagi eng muhim ma’rifiy va ijtimoiy harakatlardan biri bo‘lib, uning asosiy maqsadi xalqni ilm, ma’rifat va zamonaviy tafakkur orqali taraqqiyot sari yetaklashdan iborat edi. Jadidlar millatning kelajagini ta’lim bilan bog‘ladilar, yangi usul maktablarini tashkil etdilar, darsliklar yaratdilar, matbuot va adabiyot orqali jamiyatdagi muammolarni ochiq muhokama qilishga harakat qildilar. Ularning faoliyatida milliy uyg‘onish tushunchasi faqat milliy g‘urur yoki tarixiy xotira bilan chegaralanmagan. Jadidlar uchun uyg‘onish - fikrlashni o‘zgartirish, ilmga intilish, zamonaviy kasblarni egallash, jamiyat oldidagi mas’uliyatni his qilish va millat kelajagi uchun amaliy harakat qilish demak edi. Shu jihatdan ularning faoliyati milliy taraqqiyot g‘oyasining shakllanishida muhim bosqich bo‘ldi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Is’hoqxon Ibrat va boshqa jadidlar turli sohalarda faoliyat olib borgan bo‘lsalar-da, ularni birlashtirgan asosiy maqsad xalqning ma’rifiy va ma’naviy darajasini yuksaltirish edi. Ular o‘z hayotlarini millatning kelajagi bilan bog‘ladilar. Bugungi kunda jadidlar merosining ahamiyati shundaki, u yosh avlodga taraqqiyotning asosiy sharti faqat moddiy imkoniyatlarda emas, balki

¹⁰ Fitrat A. Tanlangan asarlar. - Toshkent: Ma’naviyat, 2000. - 304 b.

insonning bilimida, tafakkurida va ma’naviy mas’uliyatida ekanini anglatadi. Jadidlarning “ilm va ma’rifat orqali taraqqiyot” g’oyasi zamon o’zgarishiga qaramay o’z qimmatini yo’qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimov B. Milliy uyg’onish: jasorat, ma’rifat, fidoiylilik. - Toshkent: Ma’naviyat, 2002. - 400 b.
2. Alimova D. Jadidchilik fenomeni. - Toshkent: Akademnashr, 2022. - 272 b.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. - Toshkent: O’qituvchi, 1992. - 160 b.
4. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. - Toshkent: Ma’naviyat, 1999. - 280 b.
5. Fitrat A. Tanlangan asarlar. - Toshkent: Ma’naviyat, 2000. - 304 b.
6. Munavvarqori Abdurashidxonov. Xotiralar. - Toshkent: Sharq, 2003. - 176 b.
7. Dolimov U. Turkistonda jadid maktablari. - Toshkent: Universitet, 2006. - 112 b.
8. Karimov N. XX asr o’zbek adabiyoti tarixi. - Toshkent: Musiq, 2008. - 512 b.
9. Zunnunov A. O’zbek pedagogikasi tarixi. - Toshkent: O’qituvchi, 1997. - 272 b.
10. Jalolov A. O’zbek ma’rifatparvarlik adabiyoti. - Toshkent: Fan, 1993. - 188 b.
11. Hasanboyeva O., Hasanboyev J., Hamidov H. Pedagogika tarixi. - Toshkent: G’ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2004. - 312 b.
12. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. - Berkeley: University of California Press, 1998. - 240 p.
13. Qosimov B., Dolimov U. Ma’rifat darg’alari. - Toshkent: O’qituvchi, 1990. - 176 b.
14. Rizayev Sh. Jadid dramasi. - Toshkent: Sharq, 1997. - 256 b.
15. Saidov U. Yevropa ma’rifatchiligi va milliy uyg’onish. - Toshkent: Akademiya, 2004. - 160 b.